

BEVEZETÉS.

E regény, melyet a magyar olvasó itt újra vesz, könnyen hozzáférhető, csinos alakban, nem tartozik irodalmunk legértékesebb darabjai közé. Nem tarthatna ily nagyobb értékre már azon okból sem igényt, mivel fordítás, — habár, mint látni fogjuk, önállósággal dolgozott, jeles fordítás. De ha a munka aesthetikai értéke nem is nagy, annál nagyobb annak történeti jelentősége. Irodalomtörténeti szempontból e kis mű a múlt század legfontosabb termékei közé tartozik, — és ez eléggé indokolja azt, hogy a rég óta elfogyott és némileg hozzáférhetetlenné lett regényt újra kiadjuk, és egy pár tájékoztató megjegyzéssel bevezetjük.

A regény történeti jelentőségéhez nem férhet kétség. Kazinczy maga mondja egyik önéletrajzában,¹ hogy sokan vannak, kik összes munkái

¹ Az fekszik előttem, melyet Toldy (Kazinczy és kora, Jegyzések, V-ik l.) *Pályám Emlékezete* IV-nek jelölt. Kézirat, az Akadémia birtokában.

4
közül azt a regényt szeretik legjobban, melyet ő egy névtelen német Werther-utánczás alapján írt és *Bácsmegyey összeszedett levelei* címmel 1789-ben adott ki Kassán.¹ Tény, hogy Kazinczy egyetlen műve sem hatott oly elevenen, mint e regény, melyet az ország különböző vidékein, a nemzet különböző osztályai élvezettel és meghatóttan olvastak, mely szellemileg hatott a német sentimentalismusnak hazánkba is átplántálása által, de nyelvileg és irányilag is fontos és eléggé még nem méltányolt befolyást gyakorolt irodalmi és társadalmi nyelvünk alakulására. E körülmények eléggé indokolják, hogy a regény keletkezésével, sorzával és értékevel egy kissé foglalkozzunk, főleg pedig, hogy azt eredetijével összehasonlítva, Kazinczy érdemét kellő világitásba helyezzük.

I.

A regény német eredetije a következő cím alatt jelent meg: *Adolfs gesammelte Briefe, Leipzig, in der Weygand'schen Buchhandlung 1778*, kis

¹ *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei. Költött történet. Kassán, Ellinger János József, Ts. K. privil. Könyv-nyomtatónál. 1789.* (A szerző neve nem áll a címlapon, hanem csak a «Kassán, Martiusnak 20-dikán, 1789.» kelt «jelentés» alatt.) A könyv *A Báróczy tisztelőinek* van ajánlva. Az igen fellengző ajánlás négy lapra terjed. Utána a *Jelentés* nyolcz lap hosszú. A regény maga 256

8-rét, 224 lap. Ára 12 garas volt. A címlapot ovál-alakú, virággal kerített pajzson a melosi Venus rajza és a következő motto díszíti: *Wo viel Licht ist, da ist auch viel Schatten, und heftiger Gram muss oft das Loos dessen sein, welcher wahres Wonnegefühls fähig ist.* — *Über die Fülle des Herzens.* D.-Mus. 1777. 7. St. A *Deutsches Museum*, mely szintén a Weygand-féle könyvkereskedésben jelent meg, többször hirdette borítékán a regényt; először 1778-ik évi augusztusban, azután 1779-ki januárban, ez utóbbi alkalommal e megjegyzéssel: *Ein schön geschriebener Roman in dem Geschmack der Leiden Werthers.*¹

A *Werther* befolyását a német regénynek nemcsak tartalma, hanem hangulata és alakja is mutatja. Csak egy pár vonásra figyelmeztetem az olvasót.

A regény tartalma, illetőleg cselekvénye igen csekély. Adolf forrón szereti Zsófiát, de elhagyni kénytelen kedvesét. Mielőtt elbucúznak egymás-

1. A 257—263. l. van a *Magyarázata az eszméletlenebb szónak.* A 264. lapon a *Tetemesebb hibák.* — A regény második kiadása Kazinczy műveinek IX-dik kötetében jelent meg. (L. alább.).

¹ Goethe remeke, mely egész hosszú sorát szülte a világ-fájdalmas, érzelgős regényeknek, három évvel előbb jelent meg, mint *Adolfs Briefe*, még pedig ugyanazon lipseai kiadónál, szintén a szerző neve nélkül, a következő címmel: *Die Leiden des jungen Werthers.* Leipzig, in der Weygand'schen Buchhandlung. Zwei Theile, 1774. 224. S. 8. (még a lapok száma is teljesen ugyanaz!)

tól, örök hűséget esküsznek. Adolf rögtön eltávoztása után ír kedvesének; a munka levelekben van írva, és a hősnek Zsófiához intézett első levelével kezdődik a regény. Adolf levelet levél után ír, — de nem kap választ. Rosz sejtelmek kínozzák szerető szívét. Végre megírja neki barátja Lénárt, hogy Bernheim, ki épen Adolf baráti ajánlásai útján igen jó hivatalt nyert, megkérte és megkapta Zsófia kezét. A többi leveleket Adolf legjobb barátjához és leendő sógorához, Tivadarhoz, intézi; csak a befejező levél, mely a hős kiszenvedéséről szól, származik ismét Lénárttól. Adolf levelei tele vannak a legkétségbeejtőbb panaszokkal. Fokozza a szerencsétlennek nyomorát az a körülmény, hogy vissza kell térnie régi lakhelyére, hogy Zsófiával találkoznia, hogy szépségét újra bámulnia, boldogságát (völegénye mellett) néznie kell. — Sőt Bernheim, a ki nem sejt, hogy mátkáját legnagyobb jóltevője karjaiból ragadta el, még vőfélnak is felkéri Adolfot, és ez enged a felszólításnak, nehogy barátja e kérelmének visszautasításával elárulja magát és mély fájdalmát. Így tanujává lesz hűtelen kedvese folyton közeledő és növekedő boldogságának, mely ő reá a legborzasztóbb hatással van. Kétségbeesésében oly vadul tánczol, hogy vért hány, — és most kénytelen a várost elhagyni és falura menni. Egy jó ismerőséhez megy, B. báróhoz, kinek nővére, Sarolta, szenvedélyesen megszereti a búskomor

vendéget. Adolf későn veszi észre a gyönyörű leánynak már is szenvedélylyé fokozott hajlamát; nem viszonzhatja szerelmét; ez növeli fájdalmát és futásra kényszeríti őt. Olaszországba akar menni; már útközben van; de nagybátyja halála visszahívja őt a hazába. Derék rokona kimulása újra növeli fájdalmát; — egy kaland, mely idegeire igen izgatólag hat, — Adolf egyesít egy szerencsétlen szerelmes párt, melyet a szülei szűkkeblűség már is boldogtalanná készült tenni, — megsemmisíti minden erejét. Meghal, megáldva rokonait és barátjait, Zsófiát is, ki őt oly boldogtalanná tette és kora sírba vitte.

A cselekvény világosan feltünteti a *Werther* példányát, még pedig nemcsak a fővonásokban, hanem számos kisebb epizódban is. Csahogy a másolat gyenge mű. *Adolf leveleiben* nem látunk szenvedélyt keletkezni és fejlődni; nem találunk érdekes cselekvényt, mely az emberi szív mély örvényeit feltárná előttünk. A regény voltaképen a cselekvény végével kezdődik. Tartalma csupa vergődés, mely megfeleltethet a múlt század izlésének, de melyen a mai olvasó csak nagynehezen tud végig hatolni. Adolf jajgat és soha mást sem tesz, csak jajgat. A regény utolsó oldalán épen oly passiv, sopánkodó, betegesen sentimental, holdkóros legény, mint a milyennek már az első lapon megismertük. — Szenvédélye áradozó phrazisokban és egész a türehetlenségig túlzott könnyezésben nyilvánul, — tettben, gon-

dolatban soha. Nem akarjuk Adolfot Wertherhez hasonlítani, — de azt mégis meg kell említenünk, hogy Werther érdekes, sokoldalú jellem, hogy gondolkodása és világnézete tág körű, hogy a szerelem nála lelkiületének csak *egy* oldala, ha a legfontosabb is, és hogy egész jelleme ellentárhatalatlan logikával követeli azon sorsot, melynek áldozatjává lesz. Adolf csak szerető, lágy-szívű és sentimentalis szerető. Emeli e hiányt a cselekvény valószínűtlensége és a többi szereplők ki nem elégítő jellemrajza. Zsófiáról semmit sem hallunk, a mi eljárását indokolhatná, illetőleg az olvasóval megértetné. Mért ment Bernheimhoz nőül? Mért szegte meg az Adolfnak adott szavát, esküjét? Szerette Bernheimot? oly gyorsan szerette meg? Ez alig hihető, — de ha nem szerette, mért lett nejévé? Adolf gazdag, tehetséges, szép jövőjű ifjú. Nagy tisztelettel beszél róla mindenki, sokat várnak tőle rokonok és ismerősök. Nincs még hivatala, — de ez nem elég ok, mert hiszen hivatallal is megkinálják ismételve. Zsófia szülei kívánják ugyan, hogy leányuk Bernheimhoz menjen nőül, de nem kényszerítik a leányt, — és a leány nem is boldogtalan, sőt ellenkezőleg: boldogság sugárzik arczáról, midőn vőlegényével az oltár elé lép. Zsófia tehát rejtély marad előttünk, — azaz : valódi érdeket nem kelthet bennünk. Hogy helyenkint ő is sír, elájul stb., az csak a regény stylusához tartozik, a cselekvénynyel nem függ össze, a jellemzést nem

segíti elő. Es Bernheim? Képzeltető-e, és hogyan képzeltető, hogy ő, kinek Adolf a legnagyobb jóltevője, ne tudja azt, mit mindenki tud, a ki a regényben szerepel, mit «az egész város» tud, hogy t. i. a leány, kinek kezét megkéri, Adolf arája? . . . És így megy az tovább: valószínűtlen a jellemzés, valószínűtlen a cselekvény, valószínűtlenek az epizódok is, melyek mind csak arra szolgálnak, hogy Adolf bánatát, szerencsétlenségét fokozzák. Ez utóbbi vonásban van ugyan lélektani igazság, a mennyiben a boldogtalan saját komor világnézete értelmében nézi és magyarázza a világot, és mindenből csak boldogtalansága növelésére merit anyagot és okot; — de a német regény e tekintetben is igen túlzó és ok nélkül túlzó, mert ez epizódokban is a hős lelkének csak ugyanazon képét tárja elénk, melyet már az első lapról is ismerünk.

A regény tartalmát voltaképen alig nevezhetnicsselekvénynek, pedig ismételve várjuk, hogy a felhozott motívumok, a beleszótt egyes vonások cselekvényre vezessenek. Midőn Adolf visszatér a fővárosba, (Zsófia lakó helyére), összeütközést vár az olvasó Zsófia és Adolf, Adolf és Bernheim közt, — de nem történik semmi. Midőn Sarolta utóbb beleszeret Adolfba, conflictust várunk a régi szerelem és az új (bár inkább csak rokonszenves baráti) hajlam közt, mely tetekre vezessen, — ismét eredmény nélkül. Az egész világ szánja Adolfot, kivéve Zsófiát, kiről

nem tudni meg, miképen gondolkodik elhagyott szerelmeséről; — Adolf boldogtalan, — boldogtalan az első és a 224-dik lapon — ez az egész cselekvény. — A regény kényelmesen folyhatna, ugyanily szellemben és modorban, még két- vagy háromszáz lapon keresztül, — a szereplők úgy sem változnak, tettek úgy sem történnek. Az egész könyv voltaképen csak napló, — egy betegnek, folyton saját baján tépelődő, testi és lelki erőben szűkölködő kedélybetegnek a naplója. Kétséget nem szenved, hogy az ily napló — a világirodalom nem szegény ilyenekben — felette érdekes is lehet; csakhogy ehhez két oly körülmény szükséges, melyet Adolf leveleiben nem találunk meg: szükséges először hogy a naplót vivő hős jelleme önálló, sajátos, érdekes legyen; és hogy másodszor a külső cselekvény hiányát belső cselekvény, a hős kedély-életének érdekes és sajátos fejlődése, szenvedélyének vonzó története helyettesítse.

Goethe *Wertherjének* befolyását, illetőleg utánzását mutatja a német regénynek hangulata, stylusa, alakja is.

A regény levelekben van írva, mint *Werther* is. Ez alakot tudvalevőleg Richardson, ki Goethére épen oly nagy hatással volt, mint Rousseaur, alapította meg. Már első regénye, *Pamela* (1740), is levelekben van írva; ugyanezen alakot találjuk legjobb és leghatásosabb műveiben: a *Clarissa* (1749) és a *Grandison*

(1753) czimű regényeiben; ugyanazt Rousseau nagyhirű *Új Heloise*-jében (1759) is, — tehát mindazon munkákban, melyek a múlt század legolvasottabb és mind a regényköltészetre, mind az olvasóközönségre legbefolyásosabb termékei közé tartoznak.¹

Az első német regény, mely levelekben van írva, a *Grandison* paródiája,² melyet Musäus 1760-ban adott ki. Ez idő óta ez alak igen népszerű lett, olyannyira, hogy a hatvanas és hetvenes években megjelent német regények nagy része vagy tisztán levelekben (illetőleg naplóalakban) van írva, vagy legalább részben átmegy ez alakba. Alig van ez időből német regény, melybe, ha nincs is levélalakban írva, legalább

¹ Richardson Samu, a XVIII. század egyik leghíresebb regényírója, szül. 1689, meghalt 1761-ben, az ú. n. *Családi regény* megalapítója. — Rousseau Ján. Jakab szül. 1712, megh. 1778-ban. Regénye (*Julie ou la nouvelle Héloïse*) az első valóban modern regény, mely nemcsak, sőt nem is annyira mint költői mű hatott korára, hanem inkább azon forradalmi újító eszmék által, melyeket tartalmazott, főleg a természetellenes társadalmi viszonyok lelkes és szenvedélyes megtámadása által, melyen az egész cselekvény alapszik.

² *Grandison der Zweite, oder Geschichte des Herrn von N. in Briefen entworfen.* Ismertebb e regény azon cím alatt, melyet második, igen átdolgozott kiadásban nyert: *Der deutsche Grandison. Auch eine Familiengeschichte.* Eisenach. 1778. — Musäus Ján. Kár. Ág. (szül. 1735, megh. 1787-ben) szatirikus regényein kívül főleg a német népregék gyűjtésével lett ismertté.

egy pár levél beleszöve ne volna. A kor sentimentalitás, a kedély élete iránt előszeretettel viseltető iránya alig lehetett el ez alak nélkül. Levelekben van írva az *Adolf levelei* is.

A levélalaknak van egy nagy előnye: a lélektani motiválás sokkal mélyebb, a levélíró hősnek jellemzése sokkal szellemesebb lehet. Nem véletlen, hogy Richardson, Rousseau, Goethe és utódjaik ez alakot választották: a regény azon neme, melyet ők megalapítottak, és mely a külső bonyolított cselekvényhelyébe a kedélyvilág hullámzásainak rajzát adja, úgy szólván maga teremtetten magának ez új alakot. De vannak ez alaknak nagy hátrányai is: a széles, sok szavú reflectálás akadály és határ nélkül ömledezik; és e reflectálás végte'len ismétlésekre vezet, melyek az olvasót fárasztják és untatják; cselekvény ily regényekben alig képzelhető, vagy csak a legegyszerűbb; — előcselekvény pedig, mely nélkül alig írhatni regényt, csak igen nehezen illeszthető az egész mű keretébe.¹ Nem akarjuk itt bővebben kifejteni, hogy Goethe mily bámulatos művészettel használta fel a levélalakot *Wertherjében*; —

¹ *Erich Schmidt, Richardson, Rousseau und Goethe. Ein Beitrag zur Geschichte des Romans im 18. Jahrhundert, Jena, 1875. 72. l.* E kitünő munka az összehasonlító irodalomtörténet egyik legérdekesebb terméke. — Csak Goethe regényével és annak történetével foglalkozik a következő értékes munka: *Werther und seine Zeit. Zur Goethe-Literatur von J. W. Appell. Leipzig, 1855.*

csak arra figyelmeztetjük az olvasót, hogy az *Adolf leveleiben* mily gyenge a regény e technikai oldala is.

A hős nem változik az első laptól az utolsóig, — semper idem; szellemi tusákat, a kedély mélyében gyökerező összeütközéseket nem találunk jellemében. Innen van, hogy a levelek tele vannak a legfárasztóbb ismétlésekkel, mert a ki mindig egy és ugyanaz marad, folyton egy és ugyanazon nézetet is fog elének tární. A költő még azt sem teszi, hogy hősét tervekkel töltené el, hogy kísérletet tétetne vele akár az egyik, akár a másik irányban, — csak a kétségbeesett jajgatás, a halálvágy felébredése és növekedése, sorsának siratása az az egy húr, melyet a levélíró folyton penget. Voltaképen a levélírás maga sincsen kellően indokolva. Az ember nem látja át, hogy miért írja Adolf e szomorú lapokat. — Világos, hogy a szerző csak a kor egy kedvencz hangulatát ragadta meg és öltöztette a divatos alakba, de nem birt azon alkotó erővel, mely amazt újabb oldaláról mutathatta volna be, emezt pedig a jellemnek megfelelően tudta volna használni. *Adolf levelei* azért alaki tekintetben is gyenge utánzása a Goethe remekének.

A mit a tartalomról és alakról mondtunk, az áll a regény hangulatáról és episdjairól is. Míg *Wertherben* mind az, mind ezek váratlanúl, úgy szólván nem szándékolva lépnek elő és ragadják meg az olvasót, itt a hangulat kierőszakolása ép

oly kellemetlen hatású, mint pl. a Miller-féle *Siegwartban*.¹ Minden lapon vagy háromszor sír a levélfíró, sír az is, a kiről ír, az is, a kinek címezi a levelet; a «könnyezés», «könnyzáró», »könnyhullatás« oly gyakori, hogy az olvasó egészen eltompul és végre még boszankodik is. Ezt nem a könnyezés végtelen ismétlése maga eredményezi, — bár izlésünk e tekintetben elég távol áll a múlt századétól, — hanem egyrészt azon körülmény, hogy nem látjuk azt a sírást kellőleg indokolva, és azután főleg az, hogy észreveszszük az író szándékát: meg akar hatni, könnyet akar csalni szemünkből, el akar tölteni saját és hőséne hangulatával. Pedig már Goethe mondta igen találóan, hogy a felismert szándék eltéveszti hatását.

Ugyanez áll az epizódokról. Mindjárt a második vagy harmadik levélben írja Adolf, hogy egy kisasszony ismerősét, ki forrón szeretett egy ifjút, máshoz kényszerítették szülei, és hogy ebből mily boldogtalanság származott. A következő levélben meg egy álmáról ír Adolf, melyben kedvesét más csókolta meg, és a szeretett leány édesen mosolygott vetélytársára. A motívumok e kézzelfoghatósága valósággal sértő. Ilyen közel-

¹ *Siegwarth, eine Klostergeschichte von Joh. Martin Miller, Leipzig, 1776.* — A múlt század egyik leghiresebb regénye, melyet Kazinczy szintén át akart ültetni irodalmunkba. (L. alább 22 l.)

tekvők, mélyebb összefüggés nélkül valók a többi episodok is. Külsőleges minden. Alig van vonás *Wertherben*, mely itt párját ne találná, — természeti leírásokban, képekben, általános reflexiókban is. De az utánzás mindig csak teljesen külső, — a motivumok mélységét, az episodok szellemes közbeszúrását, a cselekvény költői parallelismusát, a hős belső életének és a természeti jelenségek lefolyásának megragadó ellentétét, — mindezt hiába keressük Adolf leveleiben.

De talán a mi izlésünk iránya, — a kornak, vagy épen személyesen az ismertetőnek teljesen más irányú izlése az oka, hogy e regényt oly csekély értékűnek találjuk? A kortársak talán nagyrabecsülték? Épen nem. A kor legtekintélyesebb folyóiratai, a mennyiben szépirodalmi művek bírálatával foglalkoznak, vagy épen nem, vagy csak igen kicsinylőleg szólnak róla. A *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften* (Lipcse, szerk. Weisse Kr. B.) és a *Deutsches Museum* (szintén Lipcse, szerk. Dohm és Boie) nem is szólnak róla, pedig az utóbbinak kiadója adta ki a regényt is. — A *Deutscher Merkur* (Weimar, szerk. Wielandt Kr. M.), mely az egyes regényeket, a kevésbbé értékeseket is, egyenként szokta ismertetni, csak egy általános szemlében említi, más teljesen ismeretlen termékek mellett, az *Adolf leveleit* is, még pedig feltűnő kicsinyléssel, bár elismeri, hogy a könyv tett némi hatást és

talált olvasókra. ¹ Végre az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* (Berlin, szerk. Nicolai Frigyes) összeállítja a regényt három igen hasonló tartalmú és irányú művel, nem reflectál közelebbről sem cselekvényére, sem alakjára vagy értékére — minderről igen keveset tart, sőt egy kissé nevetségessé is teszi a műveket, — és csak a «moral»-ját emeli ki, mely szerinte (mind a négy historiában) azon furcsa követelésben rejlik, hogy az első szerelemnek minden áron és minden körülmények közt házasságra kell vezetnie, és hogy a szülék irtóztató bünt követnek el, ha ezt ellenzik. Az ismeretető főleg a regény 5-dik levelének befejező reflexióira utal (az első kiadás szerint): «Miért adnak a törvények, sőt maga a vallás is annyi hatalom színét néktek gyermekeitek felett, szülék! melylyel ti olyan kegyetlenül éltek vissza? Gyermekeitekbe ütni a kést, véteknek tartjátok, — de a gyermeki engedelmesség [palástja alatt öldökleni őket s mindennapi halálukat látni, ezt megindulás nélkül nézitek. Milyen sok jót tehet

¹ *Deutscher Merkur*, 1780, I., 241: «Noch sind einige Romane übrig, welche im vorigen Jahr von einer gewissen Klasse von Lesern und Leserinnen oft im Munde geführt wurden, z. b. *Schildheim*, *Heerfort und Klärchen*, *Henriette oder der Husarenraub*, *Adolfs Briefe* u. s. w. Da diese aber den Samen des Todes schon mit zur Welt gebracht haben, wollen wir sie hier in ihrer Existenz nicht stören, sondern nur wünschen, dass ihr Ende allen denen, die noch mit dergleichen Geburten schwanger gehen, recht heilsam werden möge.»

az egész emberi társaságra nézve a vig kedv és egészséges test! S milyen sok rosszat a beteges! Gyermekeitek, kiket ti taszítottatok a nyomorúságba, lassan és betegeskedve vonják egy napról más napra szánakozást érdemlő életöket» stb. Az ismertetés hangja és iránya eléggé mutatják, hogy a bíráló nem tartja a műveket értékeseknek.¹

Nem csodálatos azért, hogy a regény, — melynek a múlt század hetvenes éveiben számtalan párja volt — gyorsan és teljesen feledésbe ment. — Nem találtam irodalomtörténetet, mely említene, még a teljességet ígérő Goedeke sem tud róla; szerzőjéről pedig, minden utánjárás dacára is, épen semmit sem tudhattam meg.²

II.

Mégis nem *Werthert* fordította le Kazinczy, hanem *Adolf leveleit*, nem a halhatatlan eredetit, hanem a gyenge utánzást. Műve előszavában Kazinczy maga is érinti e pontot, és ezt első sorban. «Ez a magyarra tett román — így kezdi az első kiadás előszavát, vagy mint ő nevezi, a jelen-

¹ *Allg. D. Bibliothek*, 40. köt. 1. füzet 119. l.

² A *Deutsches Museum* 1780-ki évfolyamának deczember havi füzetének borítékán még a következő hirdetést találtam: *Skizzen u. kleine Geschichten von dem Verfasser der Adolfs gesammelten Briefen. Mit Kupf. von Chodowiecki, 1780. 8°, 14 gr.*

tést, — egy falun töltött kedvetlen novemberemnek köszönheti lételét, hol a szobába záró esős őszi napok munkára szorítottak, és a hol Werther helyett, kire már azelőtt régen kitettem a célzt, az *Adolf levelei* akadtak kezembe. Ha Werther kezemről lett volna, Adolf vagy inkább Bácsmegyey nem feslett volna ki soha a nem-létel méhéből. Nem azért mondom ezt, mintha sajnálnám rajta tett munkámat, hanem hogy azoknak egy része, a kiknek ez a román valaha szemök elibe fog akadni, ne vádoljon, hogy festeni akarván, a copiót és nem az originált copiroztam.»

Ugyanott tovább beszéli Kazinczy, hogy öcsce Dénes, kit a rokonságon felül «csaknem ugyanazon egy kor¹ s az együtt nevedezés szoros barátjává tett», nem szünt meg őt addig unszolni, míg a fordításhoz fógott. «Vizsgálóba vettem, — így folytatja az író — a költeményt, az elrendelést, a színadást, *(mert én valamint minden egyéb fordításimban, úgy itt is egyedül artistának kívánok tekintetni, a ki a táblán nemcsak a sujetet, hanem a festő munkáját, ecsetjét és tűzét nézi)* s Adolfot a Werther nagy modelje szerint találván, azonnal hozzáfogtam copirozásához, s még abban a hónapban csaknem végig hajtottam.»

A munka már régebben készült el; Toldy szerint már 1784 előtt. A kézirat véletlenül csak

¹ Dénes csak két évvel volt fiatalabb Ferencznél, amaz született 1761-ben, ez 1759-ben.

1788 körül, midőn épen Gessner idylljeinek 1785-ben készült fordítását adta sajtó alá, ¹ akadt újra Kazinczy kezébe. «Körülnéztem, — mondja idézett «jelentés»-ében, — és nem találván egészen rosznak, ámbár tömött hivatali munkáim miatt azzal a szorgalommal, melylyel kívántam volt, rajta végig menni nem érkeztem, eltökéltem kibocsátását; a szerencse tetszésére bízván egészen, akár javallást s örömet hoz rám érette, akár bánatot.»

Ez utolsó megjegyzéssel nem a regény aesthetikai értékére czéloz Kazinczy, hanem a fordításra, mint ilyenre. — «Valóban úgy látszik (folytatja jelentésében), hogy ettől (a bánattól) nem tarthatok ok nélkül; mert akármely különösnek lássék is ez az előrevaló remegés: mégis tudom, hogy az itt oly gyakran előforduló idegen szók miatt sok írónk litterátori eretnekséggel fognak vádolni.» Nyomban két szempontból védelmezi ez eljárását. ² Először lelhozza azt, hogy a «poézis fentebb nemei» ugyan «meg nem szen-

¹ *Gessner idylliumi. Fordította Kazinczy Ferencz. Kasán, 1788, 280 lap.*

² Már három évvel előbb, a magyar Gessnerhez írt előszóban mondja Kazinczy, hogy a magyar fordítások «fogyatkozásai s nevezetesen érthetlenségek, gyakorta az idegen szóknak szükségtelen s nagyobb részint káros kikerüléséből származik.» Ez alkalommal így fejezi ki eljárása elvét: «Széltében élek mindaddig az idegen szókkal, a hol ki nem kerülhetem, míg helyettök ugyanazon értelmű magyar eredetűt s hangzásút nem talállok.»

vedik az egészen el nem készült díszet; de ellenkezőképen van a dolog az alacsonyabb rendű írásokkal s nevezetesen e regénynyel. «Ebben nem a történetet-költő, hanem maga Bácsmegyey szól, még pedig *levelekben* és *barátjaihoz*, kik oly szerencsés nevelést nyervén mint ő maga, barátjoknak idegen ugyan, de a nagy világban mindenek előtt ismeretes szavait értették. Ezeknek megtartása kedves negligéet ad románomnak, s szinte elhiteti az olvasót, hogy levelei nem valamely belletristának, hanem magának a megvetett szerelem gyötrelmei közt fetregő Bácsmegyeynek tollából folytak. Igaz, — így végzi Kazinczy e megjegyzéseit — hogy még most kevés olvasóim értik azokat magyarázat nélkül: de kedvökért a munka lapjait perpetua notákkal bémocskolni, vagy, a mi még boldogtalanabb gondolat lett volna, szófaragásra vetemedni nem akartam.»

A második szempont, melyből az idegen szóknak nyelvünkbe egyszerű átvételét indokolja, illetőleg védelmezi, a nyelvnek magának az idő szerint állapota. «Engemet, — így folytatja — erre a különösségre nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén s következésképen szűk voltán felül a legvirágzóbb nemzetek példái bátorítanak. Nem szólok semmit a franczia, olasz és anglus zürzavarról s egyedül a németekét említem, mely, valamint a miénk is, anyanyelv. — Ha ezek, minek utána már a tudományoknak minden nemében remek munkákat mutathatnak,

nem szégyenlik segedelműl venni az idegen szókat; ha azoknak még az ódáknak, epicumokban s tragoediákban is helyet engednek: mit akarunk mi, a kik alig mutathatunk egy-két fordítást, mely az idegen nyelvet csak félig értő olvasó előtt érthetőbb ne legyen az eredetiben mint a magyarban, ezzel a példátlan különösséggel?»¹

Kazinczy a német regényt lefordította, de egyszersmind hazai viszonyainkra átvitte. Miután műve «jelentés»-ében a fordításban gyakran előforduló idegen szókról s azoknak némely olvasóra netalán kedvezőtlen benyomásáról beszélt, hozzáteszi: «De reménylem, hogy azt a kedvetlenséget, melyet az idegen szók megtartása által

¹ A kötet végén összeállítja Kazinczy a regényben előforduló ismeretlenebb, ill. az idegen szókat. Ezek egy részének használatától a mai nyelv sem irtózik. Ilyenek: atmosphaera, belletrista, capriol, character, choral, concert, contrast, cosmopolita, delicatessen, detail, dilettans, elysium, epizoda, epopaea, fortepiano, harmonia, indiscretio, matróz, marionette, model, negligée, original, passage, pianoforte, rondeau, situatio, sonett, solo, szinfonia, sujet. A többiek ma már nem használatnak, ill. mint az előbbiek egy része is, könnyen helyettesíthetjük jó magyar szókkal. Ezek: *accompanyozni*, *artista*, *assemblée*, *chêne*, *elasticitás*, *horizon*, *interessál*, *pult*, *raffinirozni*, *román (regény)*, *scena*, *oktav*, *staféta*, *theatrum* és *loge*, *tour*, *textus*, *vocale*. — Az újságok olvasásához szokott fül a magyarított regény olvasása közben csak itt-ott veszi észre a Kazinczy által használt idegen szók hangzásának vagy hatásának idegenszerűségét.

némely olvasóimnak okozok, helyrehozom azzal, hogy a történetet hazánk vidékeire szállítottam, s személyeimnek magyar hangzású neveket adok. Én ugyan szánakozva tekintek azokra a gyengékre, mint akármely cosmopolita, a kik sem magunkat, sem másokat igazán nem ismervén, kevélyebben tekintenek a külföldiekre, mint valaha a görög, az emberiség legfőbb remekje, a barbarusokra tekintett: de nem tagadhatom mégis, hogy boldogságomat lelem abban a gondolatban, hogy *nevem hangzása kétségbe vehetetlen tanu nemzeti eredetem felől*. Ki nem hallja inkább a Bácsmegyey és Surányi Manczi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot, Wilhelminét említénék? — A kinek tetszik» — így végzi e megjegyzéseit — «különösségnek nevezheti cselekedetemet; boldogító érzésem engemet felülemel ítéletén.»

A lefordított munkáknak ezen «hazánk vidékeire szállítása» Kazinczynál akkor elv volt; ily szellemben dolgozta volt át akkor a *Miller* híres (és egyszersmind hirhedt) *Siegwartját* is (l. fent 14. lap.) «Készen hever kezemnél — írja ugyanazon «jelentés»-ben — Sziegwart is (kit én Szegvárinak neveztem), az unalomig vitt piyer-géseitől alkalmasint megtisztogatva. Ő nálam egy hevesvármegyei szolgabíró gyermeke, a ki a kapucinusok nyugodalmas életöket Hatvanban megkedveli s alsóbb oskoláit Egerben, a felsőb-beket pedig Kassán folytatja. Kronhelm báró

Bánfalvynak, a falun lakó Teréz Susinak, ellenben pedig Fischer Marianne Keresztúry Teréznek neveztetett; s az epizodák hazai történetekből vannak véve. Ezt én itt annál bátrabban jelenthetem, mivel tarthatok tőle, hogy fordításom örökösén írásban fog maradni; nem mintha érettebb koromban a szerelemre olvasztó Szigwartot kiadni szégyenleném, mert annak a románnak érdemét sem a szerelemmel ellenkező anyák, sem a recensorok nem fogják kisebbíteni: hanem azért, mert minekutánna az egyszerű Landerernek sajtói alól kiszállott és az országot ellepte, ¹ az újabb kiadásnak elkeléséhez kevesebb reménység lehet; s részint azért is, mert üres időmet újabb igyekezetekre fordítván, a szükséges megtekintésre nehezen érek.» E fordítás csakugyan nem jelent meg soha, akkor sem, midőn Kazinczy barátjai később sürgették ki nyomtatását. Ekkor, úgy látszik, sokkal inkább megváltozott volt már a fordító izlése, semhogy oly munkának magyarításával akart volna fellépni, melynek értékéről már keveset tartott. — «Buzdítóim Szigwartomat is kívánák; — írja «Pályám Emlékezete», 41. fejj., — hogy el ne tántorodhassam, tűzbe löktem a csomót.»

Kazinczy az Adolf történetének hazai viszo-

¹ A fordítás, mely a Kazinczyét megelőzte, Barczafalvi-Szabó műve volt; megjelent ez Kassán, 1788-ban; Kazinczy megbíráltta a következő évben a «Magyar Múzeum»-ban.

nyainkra és hazánk területére átvitele által sokkal nagyobb mértékben emelte a regény értékét, mint ő azt — a fentebbiek után ítélve — maga is sejtette. Helyes költői és aesthetikai érzése egészségesebb és erősebb volt, mint theoriája. A német Adolfból Kazinczynál Bácsmegyey lett, Zsófiából Surányi Manczi, Theodorból Marosy, Wilhelminéből (a hős nővéréből) Klára, Leonhardból Endrédy stb. ¹ De ez csak külsőleges átalakítás. Fontosabb és a regény hatására vonatkozólag lényegesebb Kazinczy eljárása két irányban: először *pontosan helyekhez köti a cselekvényt*. Csodálatos, hogy az *Adolf levelei* ködös elbeszélése mennyire nyer életet és plasticitást ily módon! A német regény meg nem határozott, közelebbről nem rajzolt színhelye nem nyer soha alakot: az emberek jönnek mennek; halljuk, hogy tartózkodásuk helyét megváltoztatják, de nem nyerünk mind erről világos képet. Egészen másképen a magyar elbeszélésben. Manczi Budán lakik, a hős előbb Sopronba, utóbb Tornára megy, innen a külföldre Pozsonyon, Bécsen keresztül; kalandja (élete végén) Esztergomban történik. Budára a hajóhídon siet át, bánatában a Szt. Gelléltre megy, onnan körültekint stb. Az elbeszélés igazságban, valódiságban lényegesen

¹ Művének új, 1814-ki kiadásában Kazinczy e neveket részben megváltoztatta. L. az összeállítást e kötet végén az első jegyzetben.

nyer ez első pillanatra nem igen fontosnak látszó átalakítás által. Ugyanily hatású Kazinczy második javítása. A német regény levelei nemcsak bizonyos helyről nincsenek datálva, hanem *bizonyos időről* sem. Így nemcsak a színhely képe nem domborodik ki soha, hanem a cselekvény lefolyásának ideje, a főbb események közt lefolyó napok köze sem. Kazinczy ezen gyarlóságon is segített: Bácsmegyey január 18-ról keltezi első levelét, az utolsó levél a következő év október 11-kén kelt.

Helyben és időben nyert így a regény valódiságban, plasticus igazságban, — a jellemekben, a cselekvényben nem nyerhette azt semmi javítással. De e tekintetben a mű javításokra — a kor hangulata és izlése szellemét tekintve — nem is szorult, — főleg nálunk nem, a hol a sentimentalismus egy kissé későbbben is kapott lábra mint Németországban, és egy kissé tovább is tartott, mint amott. Kazinczy könyve 1789-ben jelent meg; ekkor a németek már túlestek volt a holdkórosság korszakán; mi, úgy látszik, még távol sem értünk volt annak végére.

Csak így érthető, hogy a regény hatása igen nagy volt, bár Kazinczy — más okokból — nem várt semmi eredményt. «Annyira nem ígérék a munkának szerencsét — írja önéletrajzában — hogy kieresztésére csak igen hosszas bátorítások után beszéltetém rá magamat Barátim erő-

szakkal éltek és szerencsével biztattak ¹ A könyv oly nagy kedvességgel fogadtatott s oly közönséggel, melyre érdemes nem vala. Sokan vannak, a kik azt szeretik még ma is minden dolgozásim között. Nem kevesen, és nemcsak szerelemben epedezők, phraseologiákat csináltak belőle; az ország elsőbbségi tisztviselői összegyűlnek Rádaynéál Budán s felolvastatták a könyvet, hogy abból lássák, hová fog emelkedhetni nyelvünk; herczeg Batthyányi Lajos pedig levelében köszönte meg, hogy azt adtam; s a kik idegen literaturák productumaihoz szoktaták izlésöket, úgy hitték, hogy *minden íróink közt én vagyok az az egy, a kit olvasni tudnak*. Otományi Szabó László azt mondá nekem Váradon, midőn Bácsmegyeyem megjelent, hogy ez ötet *elboszorkányította*, — az *elbájolta* nem volt akkor még forgásba hozva; és kell-e még több szerencséjének festésére, mint ha azt mondom, hogy még a bajszos s csombókos Horváth Ádám is *elboszorkányítva* érzi magát általa, s Manczit egy dalával tisztel meg?

«Hogy engem — így folytatja Kazinczy —

¹ Némelyek azonban más véleményben voltak. Maga Kazinczy írja «Pály. Eml.» 41. fej.: «Bacsányi úgy akará, hogy Bácsmegyeyem félig elkészült íveinek árát fizessem ki s égessen el kézírásommal. Nem érdekel egyebet, s a magyar nem szeret oly epedezésekkel.» De ez, mint az eredmény is mutatta, csak elszigetelt vélemény volt.

ez a közönséges javulás és ez a nagy férfiak javulása is a nem nagyokéval, el nem szédíthete, talán nem szükség mondanom. Akármint örvendjen az író annak, a mit csinált, többére mindég békételen vele, s sokat változtatna rajta, ha még lehetne. — Nyomtatványokat többé nem lehet kapni, s minden fölől kértek, adjam ki újra; egy valaki fenyegetett is, hogy ha magam nem teszem, a mit oly sokan kívánnak, ő fogja tenni. Kiadám tehát, s egy levéllel, mely heroinámat zavart fejű szeretője vádjaiból kifejtse, ¹ úgy kíváná Ráday. Én úgy hiszem, és úgy hiszik mások is sokan, hogy ez a saját tol'amból folyt egy levél többet ér mint az egész silány román; de hagyjunk meg kit-kit a maga izlése mellett, mert viszont sokan vannak, a kik régibb Bácsmegyeyemet inkább kedvelik mint az újabbat.

«Bácsmegyeyemet talán az kedvelteté még olvasóival — így végzi Kazinczy e könyvére vonatkozó vallomásait, — hogy a történetet nem hagytam meg anyaföldén, hanem áthoztam a mi honunkba, s az olvasó így közelebbről és melegebben érezheti (magát) megilletve; továbbá hogy némely érzékeny és poetai képű szóllásokat hoztam folyama'ba, melyekkel előttem nálunk senki sem élt; harmadszor hogy a szép társaságokban ismert idegen szókat nem fordítottam ál-

¹ Kazinczy itt az 1814-ki kiadást érti. A hozzácsatolt egy levélről l. a könyv végén az utolsó jegyzetek.

tal szógyártóink pedántságával minden szükség nélkül magyarra. Hogy az utolsót tettem, s hogy szép társaságoknak adott munkában tettem, igen jól tettem; de oly helyeken is tettem, a hol az idegen szókat el lehetett volna kerülnöm; s azt igen nem jól tettem.»

Kiírtam az (eddig csak kéziratban heverő) önéletrajznak e regényre vonatkozó majdnem teljes részét, mert az több tekintetben érdekes. Világos ugyanis Kazinczy ez előadásából: 1. hogy a könyv roppant hatást tett, hogy *e regény volt egyike azon könyveknek, melyek a magyar irodalomnak közönséget hódítottak a középosztályban és a felsőbb körökben*; — 2. hogy a könyv nem sokára elkelt, a mi szintén bizonyít nagy hatása és népszerűsége mellett, és hogy Kazinczy az új kiadásban, melyet nem sokára sajtó alá rendezett, a regény egy lényeges hibáját javítani iparkodott, nézetem szerint igen csekély eredménnyel; — 3. hogy Kazinczy a könyv hatását jó részben onnan magyarázta, hogy a cselekvényt áttette hazánkba, és hogy sok szép érzékeny és poetai szólást alkotott és használt benne; — végre 4. hogy a könyv népszerűségét az is elősegítette, hogy Kazinczy nem állt a szógyártó puristák sorába, — de látjuk egyszersmind (későbbi időből származó) e vallomásából, hogy az 1789-ben követett eljárást utóbb maga is részben túlzottnak tekintette.

Bácsmegyey levelei Kazinczy munkásságának

fejlődésében kiváló helyet foglal el. Ez volt második műfordítása; az első, Gessner idylljei, egy évvel előbb jelent meg; mind a kettő 1784 és 1785 táján készült, mind a kettő Kazinczynak mint fordítónak első korszakát jellemzi.

III.

Kazinczy regénye nagy hatást tett; — csak irodalmi életünknek a múlt század utolsó tizedében fejletlen volta az oka annak, hogy e nagy hatásnak számos bizonyítékára, illetőleg tanújára nem utalhatunk. A folyóiratoknak, melyekben a folyó század eleje óta nálunk is pezseg az irodalmi fejlődés és tusa élete — a folyóiratoknak helyét a múlt század végén hazánkban még a személyes, illetőleg levélírással pótolta érintkezés foglalta el. — Így van az pl. Németországban a XVIII-dik század első felében: Klopstock előzőit és kortársait rosztól, igen elégtelenül ismeri, a ki csak «munkáikból» ismeri, — és még a század második felében is fontos történeti és lélektani anyagot nyújtanak Goethének és kortársainak levelezései, — míg a jelen század eleje óta az élet és irodalmi mozgalom nyilvános volta háttérbe szorítja a magánleveleket. Ma az írók különben is sokkal bizalmasabb lábon állnak a közönséggel, és sokkal közvetlenebbül tárják elé munkásságuk személyi oldalát (főadatukat, esz-

méjüket, segédeszközeiket, előzőkhez és kortársakhoz való viszonyukat stb.), semhogy vallomásokat nyújtó magánnyilatkozatokra sok szükség volna. Kazinczynak — talán nem tudatos, de helyes érzése volt a levelezések fontosságáról: oly pontosan őrizte, oly csinosan állította össze kortársainak és barátjainak hozzá intézett leveleit, hogy a kor szellemi élete e fontos tanúinak megőrzéseért is hálás köszönettel tartozunk neki. E levelezésekben és Kazinczy följegyzéseiben — sem azokat, sem ezeket nem dolgozták föl még kellőleg — rejlenek újabbkori irodalmunk egy nagy fontosságú korszakának adatai, vezéreszméi, indító momentumai.

Kazinczy regényének hatását illetőleg kevés ily egykorú tanúra hivatkozhatunk, — egyre azonban lehet és kell reflectálnunk, mivel az első sorban érdekes és tanulságos. Ez Horváth Ádám, ki Kazinczyhoz intézett leveleiben többször szól *Bácsmegyey leveleiről*.¹ A legfontosabb Horváth

¹ *Horváth Ádám levelei hozzám Kazinczy Ferenczhez, 1788—1790. Két kötet kézirat az Akadémia birtokában.* A fent közlött levél e gyűjtemény 28-ik darabja. A levél az eredetiben egy huzamban van írva, még a versek is folyó próza gyanánt; könnyebb áttekintés kedvéért ott, a hol az író hosszabb gondolatjelt írt, új ki-kezdést, a verseket pedig verseknek szedtettem. — Szántódot, a honnan Horváth Ádám e levelét írja, Kazinczyhoz intézett első levelében így írja körül közlelbről: «Szántódi remeteségemből, mely Füredi lakó házamba a Balatonon által néz, írom hozzád ezen első

Adám levelei közt a Szántód, 1789. jun. 18.-ról kelt, közvetlenül a regény olvasása közben és annak befejezése után írott levél, melyet a következőkben teljesen közlök:

«Mely szerencsés szempillantás az, édes Kazinczým! (írja Horváth Ádám) melyben Bácsmegyeidet veszem — veszem azt, mondom, pedig még tegnap vettem, de azóta szüntelen kezemben tartom, és olyan semmivel nem gondoló elandalodással tartom, mintha semmi más dolgom nem volna; sőt szemtelen kevélységnek tartanám, ha könyved olvasásába lett ezen boldog belemerüléstől, baráti szeretetre teremtett szívemet, akármely más, boldog vagy boldogtalan állapotomra lehető reá felejtkezés, ezzel a nemtelen okkal akarná elvenni: hogy nem érek reá. Ez a levélírás és az is csak csupán neked írás olyan hatalmas, hogy azt a paradijsomban való mulatozást félbeszakasztotta, s könyvednek 175-dik levelét velem behajtatta. ¹ De megengedj: elvégzem, ha ugyan, az írásban, a legelső sornak elkezdésekor már megérzett lehetetlenségem elvégzeni engedi, a legédesebb gyönyörűségek közt együvé fűzött soraimat: és tüstént felséges gon-

leveletem: a hol gazdaságbeli sok foglalatosságim igen kevés időt engednek, szívem szerette Músámnak áldoznom.»

¹ Az első kiadásban a 175-dik lapon áll a Buda, Martius 8-án keltezett levél, melyben Bácsmegyei bucsúzó látogatásairól beszél, mielőtt Budát elhagyja.

dolatid közé, mint valamely elisiumi boldog árnyékok közé viszont vagy nagy erővel rohanok, vagy könnyű repüléssel emelkedem. — *mines*

«Hajnal hasadtakor, mikor az olvasásban fáradhatatlan szemeim, tulajdon álmatlanságtól nyomattatott borítékjaikkal küzködven, kedves vetélkedéssel gyönyörködtették elmémet: el kellett késnem az olvasással; ha gondolkozva általam mentem öt-hat soron, olyan nagyon megragadtak elmém tábláján a felséges festegetések, hogy midőn azokon való csudálkozással töltöm az időt; szemem futkos a több sorokon, de mire észre veszem: hol járok? már elfelejtem a csak most általam futott sort. Akkor hirtelen eszembe jut, hogy Bácsmegyeéjdnék első lapjára ezt írad: *költött történet*.¹ — Oh szerencsés nevezet — de oh szeretett boldog Kazinczy! Te megmutatod könyvedben, mely angyali képzelődésekkel bírsz, és egyszersmind azzal, hogy *költött történet*, tudtára adod az andalgó világnak, hogy csak Te vagy az a Teremtés, Te vagy az álmodozó világnak olyan különböző része, a kinek nagy lelkesedésben ezek az alacsony világ golyóbisán felül repdeső magas gondolatok megtérnek és tágas helyet találnak. — *mines*

«De gondold el, mint megijedtem én erre az emlékezetre, hogy a Te könyved *költött történet*;

¹ L. a regény első kiadásának pontos címét fent a 4. lapon a jegyzetben.

már abbaⁿ voltam, hogy félbe szakasztom az olvasást és tollat fogok, hogy neked írjak; tudtam, mely sor nélkül rohannak ki nagy lelkedhez vágyódó gondolatim; abból a tele szívből, mely már nem engedi, hogy ne írjak, s min' tünődtem? kétségeskedtem, hogy vajjon ezen boldog elragadtatásomat, ezeket az imádásig buzgó gondolatim kifejezésére még így is elégtelen soraimat nem véled-e hasonló költött történetnek; nem gyanakszol-e, hogy levelemben csak Bácsmegyey leveleit akarom éretlenül majmolni, vagy ha legtöbbet csinállok, azt próbálni, ha vajjon utol^{érmet} érem-e festéseidet, melyeket és milyeket csak a te ecsetedtől várhat a válogatóssá lett magyar gusztus. Ne, édes Kazinczym! ne vélekedj így; el vagyok egészen foglalva a csudálkozástól; szívem olyan tele van, hogy sem sarkon^{szel} forgó nyelvem, melynek vágásával sokak fölött kevélykedem, sem könnyű tollam, melylyel akár kivel, noha vakmerő eltökéléssel versenyt merek repülni még nálam magasabb gondolatú elmékkel is, nem elég serények, nem elég erősek, maga egész mivoltában ki adni szívem teljességét. ^{nem is leg}Hittem eddig tudományodat s nagy elmédet, s tudod azt magad, hogy mind addig tisztelve szerettelek, míg vetélkedő szeretetemből a tiszteletet a Te tulajdon jó szíved el nem tiltotta: szerettelek hát mint legmeghittebb barátomat; emberszeretésre teremtett lelkem, az nap mikor bárátságod zálogául képedet vettem, számodra

örökös oltárt emelt tiszta szívemben. Most pedig egy valamely idegen lélek ismét azt sugálja, hogy jobban tiszteljelek, mint szeretlek, hogy oltárkámat magasabbra emeljem, és azon olyan jó szagú illatokkal füstöljek, a melyeneket érdemel, nem már egy nagy eszű jó barát; hanem egy egészen angyali elme; a kinek, hogy barátja vagyok, csak egyedül annak köszönhetem, mert ő neki természeti tulajdonsága, hogy engemet annak ismerjen. —

„S miért, kedves Kazinczým! miért dicsőítesz egy halandót, már akármely angyali érzésekkel birjon is annak szíve, azzal, hogy előbocsátva Jelentésedben költött történetedet magyarrá tett románnak nevezed? S hát él-e olyan, vagy élt-e előtted valaki, a ki úgy gondolkodhatott, hogy gondolatinak magyarrá tétele ilyen felséges legyen? engedj meg szó kimondásomnak, hogy nem hiszem; újjal mutatnám ki minden levelen azokat az érzékeny kifejezéseket, melyeket ekypusodban nem képzelhetek, ha szinte a legszerencsésebb franczia elméből költ is. Magyarától pedig sem nem láttam, sem talán nem is várhatok. Azokra figyelmezve szenderegtem én el olyan édesen; hogy veteményes kertemből háromszor szaladtam író szobámba, és ott asztal-kám előtt a falra ragasztott képedre tekintettem. S ilyen panaszra fakadtam: hogy vagyon, oh tökéletes tudomány! emberi hiányos mesterség; hogy Kazinczy fejében az elképzelésig ki nem

hijjána

rajzoltad úgyvelejét, hadd látnám azt a csudálatos mechanizmust, a melyet abban véghez visz az a méltán halhatatlan lélek, a kinek ilyen angyali gondolatai vannak. De engedj meg egy kicsinyt, hadd térjek vissza a játékszínbe, hadd beszélgessek ismét Bácsmegyeiiddel, hadd olvassam tovább románodat. — 50

«Már általmentem rajta, és ime beesteledett, lemegy a nap, de még az esteli szürkületnek csendes órái elég időt adnának az írásra gyertya világ nélkül, hanem az ablakomon függő vékony szőnyegek olyan homályossá teszik szobámat, hogy minden szempillantásban, még fényes nappal is, érzékenyül képzelhessem, miként fogunk mindnyájan az örökös álomnak sötétes árnyékában haza felé ballagni a szerencsétlen Bácsmegyei után, ki nagyobb ki kisebb megelégedéssel. — 50

«Gyertyát gyújtatok hát, tollat veszek, s egyszerre Bácsmegyeinek sok szép cselekedetekkel megbizonyított igaz baráti szíve jutott eszembe, a másokkal jót tenni kívánás, a más helyett maga vádolása, azok a szent gondolatok, melyek egy testtel terhelt lélekbe csak akkor férhetnének, ha a testtől megszabadul. — Elkeseredtem hirtelen s mérges átkozódásokkal kezdtem káromlani azokat a maga megünt szenteskedőket, a kik a gyönyörű mesés fejtegetésekben csak az árnyékot nézik, és érte a valóságot kárhóztatják; Hord elő törvényeidet, igazságos Likurg! rakd előmbe erkölcsökre tanító — 50

fontos mondásodat, bölcselkedő Seneca! hasonlítsd össze azokat az ilyen költött példával, a Kazinczy költött történetével, próbáld, ha lesz-e annyi ereje a szíven, bár akármilyen maga megunt szíven, azoknak az erőltető törvényeknek, mint az ilyen érezhetetlenül vezető példáknak. A nemes indulat — a barátság — az emberszeretés. Ah! csupa szentség! * Oh Kazinczy, he boldog vagy Te én felettem, a kinek baráti vagynak és pedig szentek; én vesződöm ez alacsony világban a megfertőztetettekkel; mindenkor gyanús vagyok;¹ mert hogy barátom legyen, senki sem köteles. —

«De távozzatok, fárasztó gondolatok; ne rontsátok el nyugodalmamat — Hova lettél most oldalam mellől Te suttogó angyal, hol vagy én lantos Músám; miért nem próbálsz accompagnírozni a szerencsétlen Bácsmegyei siralmas énekeit? —

«Oh én Músám! felül haladják ezek a gondolatok a Helicon tetejét; a Pegasus szárnyán azokat el nem éred; ha repülni akarsz utánuk, a szárny, a magas gondolat elmegy, tégedet a te nehéz köteleidben ide alant hagy. —

«Próbáld bár én sokat próbált Artistám! próbáld, ha már a felső világnak végtelen szélességű határin, a Kazinczy magyar románját utol nem éred; kövesd nyomba Bácsmegyei az elisiumba, azokba a szorosabb és sötétebb he-

¹ Gyanús vagyok, azaz: én gyanakszom, nem bizom.

lyekbe; micsoda hangot adhatsz, onnan is vissza
 a felső vidékre; látod-e ott is a bánatot olyan
 eleven színben; mint a milyenbe öltöztette azt
 Bácsmegyey még itt fenn; a hol az oda alatt
 levő valóság, csupa mulandó árnyék. Mit zenge-
 dezhetsz egyebet régi Atyáid szerzeményeiből,
 hanem ha ezt, hogy :

Elhagyatván Manczijától,
 El egy hiteszegettől,
 Retteg ott is Bácsmegyei, 10 fél
 S fél minden szeretettől.
 Úgy nézi a körülötte
 Esdekelő lelkeket,
 Mint hemes szíve szerelmét
 Ohajtó Therézeket.
 A siralomnak mezején
 Tölti minden idejét;
 A' boldogtalan Didónak
 Ölébe hajtja a fejét;
 S mig Didó a hiteszegett
 Aeneast kárhoztatja,
 Emezt így felel: nem vétett
 Manczi, hanem az atya;
 Sőt asszonyi gyengeségből
 Ha engem megölt s vétett,
 Lám egy meghitt barátom volt,
 A'kit szerencséssé tett. —
 Ah! de ha Didó a' pártos
 Aeneast úgy bünteti,
 Hogy sok szerelmes csókok közt
 Sichaeust emlegeti;

¹ *Lugentes Campi. Aen. lib. VI. (Horváth Ádám jegyzete.)*
 eis L.VI.

Jajdúl ismét Bácsmegyei!
 S hát, úgymond, haszontalan,
 A' bús társ, csak magam vagyok
 Egyedül boldogtalan;
 Ki enyhíti Manczától lett
 Megvettetésemet,
 Kivált ha már Therézem is
 Elfelejtett engemet.
 Miért ötet én oktalan
 Magamévá nem tettem,
 Vagy miért enyimé tenni
 Kegyetlen! nem engedtem.
 Hogy, mint Didó Sichaeussal,
 Úgy én is Therézemmel
 Vigasztalván bánatomat
 Küszködhetném sebemmel

«De mi még ez, én lantos Músám! egy érzé-
 keny szívnek — ? mi csak az én szívemnek is. —

«Elakadtam. Isten hozzád, édes Kazinczým.
 — Várd nem sokára más leveletem, ezt pedig
 tartsd meg.

Horváth.»

E levélnek nagy fontosságot tulajdonítha-
 tunk, — nem azért, mivel teljes elragadtatásban
 mutatja az író, oly elragadtatásban, mely foly-
 ton a rhetorica és verselés határain mozog és se-
 hogy sem tudja a kellő kifejezéseket megtalálni;
 — nem is azért, mivel ez elragadtatásból lehet és
 szabad következtetnünk a nagy olvasóközönségre,
 mely a regényt természetesen nem kisebb öröm-
 mel fogadta és nem csekélyebb megihatottsággal
 olvasta, — hanem azért, mivel e levél maga egy
 fontos és tanulságos adalék a magyar sentimentalis-

mus jellemzéséhez. Kétségbe akarták vonni a Bács-megyey hatását, kétségbe azt, vajon volt-e a magyar nemzetnek is és vajon mikor érzелgős korszaka. Horváth Ádám e levele (maga a kor virágzó levelezése általában) eléggé bizonyítja, hogy Kazinczy csak a kor uralkodó hangulatának engedett, midőn „Adolf leveleit“ átdolgozta; hogy 1789-ben ő maga is (mit később tagadni próbál) és kortársai is csak úgy voltak betegjei a Werther-láznak, mint akár a németek. Milyen lehetett a költőibb és modernebb érzésű embereknek, azoknak, kik a külföldi irodalommal is érintkeztek, hangulatuk és érzésök, midőn egy Horváth Ádám — kit Kazinczy maga is «bajszos és csomókös» regénynek nevez (l. fent 26. l.) — halálról sóvárog, érzелgősségében minduntalan rimel, és Kazinczyhoz úgy ír és szól, mint a sentimentalismus rózsás napjaiban Európaszerte szokásban volt, — de ma pl. a menyasszonynyal szemben sem divat többé!

Horváth Ádám folyton nagy bámúlója maradt a Kazinczy regényének, bár később kevesebb szenvedélylyel és elragadtatással szól róla. Lassankint hozzá szokik azon gondolathoz is, hogy ez a regény talán mégis csak egy idegen termék átdolgozása, bár szereti hinni, hogy teljesen szabad, némileg önálló átdolgozása. — Sőt idővel mer egy-két kifogást is tenni a határtalanul bámúlt és dicsőített mű ellen, — de csakis a használt idegen szók ügyében, mire nézve, mint

tudjuk, Kazinczy maga előre látta (l. fent 19 l.), hogy sok lesz a kifogás. Főleg érdekes e tekintetben egy Szántód, 1789, október 16 án kelt levelének Bácsmegyeiynkre vonatkozó e következő nyilatkozata: «... Nem fogsz neheztelni gyermekeskedésemért, ha talán magyar Bácsmegyei idegen expressióit roszúl applicaltam: becsülöm én azokat, mert a mellett, hogy magad folyegyzése szerint azok Románban nem illetlenek, megmutatják azt is, hogy nem ismeretlen hangzatok magyar Gavallérjaink előtt. Ha Bácsmegyei csupa puszta fordítás volna: úgy talán én is kirostáltam volna azokat belőle, hogy nyelvünket szűk vagy alkalmatlan voltáról el ne árúlja; de én azt a Románt, ha fordításnak hiszem is, olyan-nak tartom, mint a melyet Rajnis harmadik rendbe tett, melyet én inkább imitationnak neveznék. S osztán, megmagyaráztad azokat hátúl, hogy értse a ki nem értette is; én nem tagadom, hogy némelyeket nem értettem; de nem is csuda, mert engem ugyan annyira mennyire, csak a csupa természet raffinirozott.»¹ És ez a «csupa természet» sem tudta derék Horváth Ádámunkat a kor uralkodó betegsége, a sentimentalismus ellen védelmezni!

¹ A Horváth-Kazinczy-féle levelezés kézirati gyűjteményében a 35. számú. — A fent közlött töredék végére vonatkozólag elég lesz arra, hogy Horváth Ádám, ki latinul és görögül igen jól tudott, semmiféle modern nyelvet nem értett.

Ismeretes dolog, hogy Horváth Ádám volt az első egyike, kiket a regény költői alkotásra is serkentett. Dala, melyről Toldy (Kazinczy és kora, 109. l.) mondja, hogy első ifjúságában nem ritkán maga is hallá érzékenyen elénekelni, a költő legjobbjai közé tartozik és megérdemli, hogy — úgyis igen nehezen lévén hozzáférhető — itt teljesen közöljük. — Megjelent az a «Magyar Museum» (Pesten, 1788 és 1789) első kötetében, a 364. lapon a következő alakban:

Bácsmegyei, Mantzijának lakodalma után.

Szemeimből ár-víz módra ¹
 Folytak alá könnyeim,
 Apadhatatlan források
 Lettenek két szemeim.
 Minden óra reszketésre
 Kényszeríti szívemet
 A gond, a sok jaj s aggódás
 Rövidíti éltemet. ²

A Hajnalnak repedésén
 Más aluszik édesen,
 Vagy szerelme kölcsönösét
 Csókolja szerelmesen:
 Én a Hajnalra tekintvén
 Sírálmam' kettőztetem,
 Sírok, hogy még bús éltetemnek
 Estvéjét nem érhetem. ³

¹ A kéziratban: Árvíz módra szemeimből. — ² A gond, a sok jaj, bú, bánat Halálra hív engemet. — ³ Sírok

A gyenge fülemülének
 Eneklése hangjai,
 És a zöldellő erdőknek
 Vig kedvü lantosai ¹
 Nékem csak szomorú hanggal
 Érdekelik fületem:
 Melyet felfogván, az Ecchó ²
 Kettőzi kétségemet.

A napnak fényes sugári
 Másba kedvet öntenek:
 De engem már viradtára
 Sírni kényszerítenek.
 Gyötör gyanús félelemmel
 Minden öröm engemet
 S mint az úton álló tolvaj ³
 Folytogatja szívemet.

Titkos én keserűségem;
 Az éltető állatok
 Magok tudják, együtt sírván,
 Mit és miként siratok.
 A harmatos hold fényétől
 Kérd meg szívem titkait,
 Hallja ő pihes nyögésem
 S érzi lelkem kínjait.

A csillagok ragyogási
 Pislogó fényt mutatnak.
 Mig álmatlan éjszakákon
 Sirok, ők is siratnak.

míg bús életemnek Esthajnalát érhetem. — ¹ És más
 a szelid erdőknek Kedves muzsikussai. — ² Kit vissza
 vervén az Echo. — ³ És még az elevenség is.

A tiszta ég könnyet hullat
 S harmatozva engemet
 Könnyez; — de mi haszna ennek?
 Manczi nem szán engemet.¹

A költemény, mely eléggé bizonyítja, hogy Horváth Ádám elragadtatása és sentimentalis világfájdalmas hangulata nem pillanatnyi befolyás műve volt, 1789. márczius 21-én íratott. Eredetije *Siralom* czímmel és *Ezt én Bácsmegyeynek szántam* megjegyzéssel mellékelve van a Kazinczy-Horváth Ádám-féle levelezés első kötetéhez. A költeményt 1789. ápril 8-án küldte Horváth Kazinczynak e megjegyzéssel: «Bácsmegyeyről gondolkodván a minap, leíram ezt az éneket hogy első levelemben elküldöm; Ányosnak van ezen nótára egy marsa. . . .»²

Végre még Csokonaira emlékeztethetjük az olvasókat, ki szintén tanúképen szerepel Kazinczy regényének nagy hatása mellett. *Lillájának* egyik legismeretesebb darabja a III-ik könyvben a XLV-ik dal: *Bácsmegyey leveleire*, mely következőleg hangzik:

Ah, midőn táromba látom
 Ezt a kedves könyvemet,
 Egy leánykám s egy barátom
 Sorsa vérzi szívemet.

¹ Egy nem szánja szívemet. — ² Horváth Ádám Ányosnak *Búcsú-vétel* cz. (németből fordított) költemé-

Mindenik jó volt irántam —
 Az szerelmes, ez barát.
 Oh be szívepedve szántam
Fátumok gyászos sorát!

Egy barát, és egy szerelmes
 Sínlik a rablánczokon:
 Szállj le, s enyhíts, oh kegyelmes
 Isten! e bús sorsokon!

Oh, ha még egyszer lehetne
 Látni lelkem angyalit!
 Mert ki az, ki nem szeretne
Egy jó barátot s Sidit.

Azonban — e néhány korabeli tanú is eléggé
 fogja bizonyítani, mi voltaképen bizonyításra

nyére czéloz (l. Ányos munkái, Magyar Minerva, I.
 Bécs, 1798, 87. lap,) mely így kezdődik:

Szívem! jó már szerelmünknek
 Boldog szerelmünknek,
 Elválásnak órája;
 Próbaköve hívségünknek,
 Esküdt hívségünknek,
 Szenvedésnek pályája.
 Bátran csüggtem ajakidról
 S eddig veled mulattam;
 Ragad a sors karjaidról,
 Gyenge karjaidról;
 Búra kárhoztattattam.
 Elhagyattam, elhagyattam!

Az ismétlő verseket (a 12 soros versszak 2. 5. 10. és
 12. verseit) Horváth Ádám is írta fentebbi dalában, de

nem is szorúl, hogy Kazinczy regénye nem az író subjectiv önkényének köszöni létrejöttét, hanem hogy azt a kornak nálunk is, mint egész Európában uralkodó betegsége, a sentimentalismus, érlelte és szülte.

IV.

Nem igaz az, mit oly sokszor ismételték és ismételnék néha ma is, hogy Kazinczy semmit sem tartott nyelvünkről, hogy azt igen gyarlónak vagy költői alkotásra alkalmatlannak tartotta. «Ha — így szól már első irodalmi művében (mert a gyermeki kísérletek más rovatba tartoznak) — «ha», így ír a magyar Gessner előszavá-

Kazinczy kitörülte, úgy hogy a «Siralom» mai alakja már külsőleg sem hasonlít többé Ányos versszakához. A Horváth költeményének első versszaka pl. az eredeti kéziratban így hangzik :

Árvíz módra szemeimből
Nedves szemeimből.
 Folynak alá könnyeim,
 Apadhatatlan források
Kettős könnyforrások
 Lettenek két szemeim.
 Minden óra reszketésre
 Kényszeríti szívemet;
 A gond, a sok jaj, bú, bánat
Sok ezer bú bánat
 Halálra hív engemet,
Rövidíti életemet.

ban, «letéven a szolgálai nyügöt, magunknak eresztve írunk, bátorkodom állítani, *hogy nálunk szebben senki sem ír*; legalább akkor nem írt, midőn nyelvök készülni kezdett. — Gróf Teleky, Prof. s. Szabó, Rajnis, Bessenyei György és a kiket legelől kellett volna említenem, Zrínyi és Gyöngyösi atyáink — példái lehetnek némely fogyatkozás mellett is, *milyen édességgel, milyen velősen, milyen pompás méltósággal ír a magyar, ha nem majmol, akár versbe kívánjuk akár prózában*. Hányat lehetne még itt dicsekedve említenem? . . .» És alább: «Nyelvünk anyanyelv, pompás, méltóságos, velős, hajló és a modu'atióra nézve maga az az élők között, a mely az olaszszal vetekedhetik.»

Nyelvünk erejét és értékét melegebben és erélyesebben hangsúlyozni nem lehet. De Kazinczy hangsúlyozza a *fordítás* nehézségeit is. «A fordításokkal épen ellenkezőképen van a dolog», folytatja ugyanott. «Minden sorban elakad a fordító és kétségeskedik benne, ha az idiotismust áldozza-e fel az energiának, vagy az energiát az idiotismusnak? Sokára elúnja a köröm-rágást és késsel nyúl a csomófejtéshez. Innen van, hogy a fordítás vagy víz-ízű s elveszti eredeti tüztét, vagy erőltetett, homályos és ízetlen. Az eredeti tisztaság érthetetlen csevegéssé, a praecisio hosszas hideg pariphrasissá változik el; új faragású szók és szólások sértegetik a fület, s a jobbakon is idegen íz esmerszik.»

Kazinczy nem fejezi ki teljes szabatosággal azt, a mit helyesen érzett és tudott. Világos, hogy a fentebbiekben elismeri, hogy minden munka magyar fordításának hogy *igazán hűnek* (az eredetit teljesen visszatükrözőnek), de egyszersmind *igazán magyarnak* (nyelvünk geniuszának) megfelelőnek) kell lennie. Hogy a nyelv oly fejlődési stádiumában, a milyenben akkor hazai nyelvünk volt, az ilyen fordítás — *mely minden körülmények közt felette nehéz!* — részben legyőzhetetlen akadályokba ütközik, azt csak azok tagadhatják, kik nem bírnak annyi történeti érzékkel, hogy egy régibb fejlődési korszakba vissza képzelhessek magokat. Tanulságos e tekintetben egy pillantás a német irodalomba, hol pl. Gottshed korában a francia nagy költők, a görög klasszikusok vagy Shakespeare fordítói épen úgy éreztek és épen oly kínlódással dolgoztak, mint nálunk Kazinczy és kortársai. E nehézségeket tekintetbe kell vennünk, ha munkásságukat helyesen, méltányosan akarjuk megítélni.

Kazinczy, emberi és írói jelleme minden vonásánál fogva, arra volt teremtvé, hogy első rangú műfordító legyen, és csak későbbi ferde felfogásán múlt, hogy igazán és teljesen nem lett azzá. Később, fogsága után, főtörekvése volt, a lefordított mű eredeti ízét, jellemét, sajátosságait egészen és teljesen — kifejezésekben, szórendben, stílusban — vissza adni, *a fordítás magyarosságának rovására is*. Ismeretes dolog, hogy

e törekvés nem vezethetett oly alkotásokra, melyek a nemzeti irodalom értékes termékei lehetnek, — bár, nézetünk szerint kétségtelen, hogy e kemény iskola csak használt irodalmi nyelvünknek, mely ezen az úton is nyert gördülékenységben, zamatban, stiláris sokoldalúságban. Első fordításaiban — a magyar Gessnerben és még inkább a Bácsmegyey leveleiben — Kazinczy ellenkező nézetből indult ki: lehető magyarosságra törekedett, nemcsak az alakban, hanem — a mi talán kevésbé szükséges volt — még a tartalomban is.

Bácsmegyey levelei Kazinczy egyik legjobb műve. A német eredetit fölülmúlja stilusban és hangulatban, — amaz biztosabb, plastikusabb, kevésbé elmosódó; ez nem oly szétmálló, nem oly túlzottan érzelgős, mint a németben. Hogy a cselekvénynek hazai viszonyainkra átvitele, hogy a helyiségek és az idő pontosabb meghatározása által mennyire emelte az elbeszélés realis színezetét, arra már fent (24. l.) is utaltunk. A ki a német regényt és a magyar fordítást egymás után olvassa, oly különbséget fog tapasztalni — daczára a fordítás hűségének, — mint a ki nyomott, bűzös levegővel telt szobából az utcára lép, — vagy a ki egy és ugyanazon dolgot, pl. emberi arcot, előbb kék szemüvegen keresztül és aztán józan, ép két szemével nézi.

Kazinczy regénye 1785 táján készült, de csak 1789-ben jelent meg. Tudjuk, hogy nagy keletje

volt, de a szerző csak 1814-ben adta ki újra, összegyűjtött munkái 9-ik kötetében (1—180. l.) Ez új kiadás egyszersmind új fordítás is, — illetőleg az első fordítás annyira át van alakítva, hogy bizvást tekinthetni új műnek. Irodalom- és nyelvtörténeti szempontból az első fordításnak van legtöbb értéke, mert a regény leginkább ez első alakjában hatott a korra és a nyelv fejlődésére. A jelen kiadás azonban, mely a nagy közönséghez is fordul, természetesen a második, az 1814-ki kiadás szövegét adja, mint a melyet Kazinczy maga tekintett helyesebbnek.

Az új kiadás megalkotásakor Kazinczynak aesthetikai ízlése és fordítói elvei tetemesen megváltoztak. Érezte a regény gyengéit és iparkodott azokon segíteni: egyrészt az által, hogy sok hosszabb reflexiót rövidebbre vont és a sok jajgatást kevesbítette, másrészt az által, hogy a művet egy «levél»-lel megtoldotta, melyben a hősnő jellemét és magatartását igazolni, illetőleg megmagyarázni iparkodott. Eljárása nem helyeselhető egészen, mert megrontja a mű eredeti színezetét és még sem segít rajta. A kie regényt olvasni és nemcsak élvezettel, hanem tanulsággal is olvasni akarja, annak a múlt század szellemi és érzési légkörébe vissza kell képzelni magát s így meglelni a helyes történeti alapot, melyről egyedül élvezhetni valósággal e művet. A mi pedig a «toldalék»-ot illeti, az sokkal kiebb áll az egész elbeszélés keretén, semhogy a kivánt

hatást megtehetné. (L. különben erről a kötet végén az utolsó jegyzetet.) Kazinczy fordítási elvei is, mint már érintettük, mások voltak 1814-ben mint 1789-ben. A mű két alakját a következőleg jellemezhetjük röviden: az új átdolgozás az *elbeszélés folyamában* szabadabb, mert a fordító sokszor összevon, rövidít, kihagy, a *fordítás stílusát* tekintve azonban hívebb, mert pontosabban, néha egészen szóról szóra símul az eredeti szöveghez. (Egy mutatványt ez első átdolgozásból l. a jegyzetek közt.)

Kazinczy regénye a magyar sentimentalis korszak egyik legbecsesebb terméke. Kármán *Fanny*-ja ugyan sokkal nagyobb becsű, de egy szűk körű folyóiratban jelenvén meg, kevésbé hathatott. *Bácsmegyei* műveltségünk, izlésünk, nyelvünk történetében, hazai irodalmunk egyik legbefolyásosabb munkásának fejlődésében fontos és érdekes mozzanatot jelez, és így történeti szempontból oly érdekes, hogy ma is számíthat a műveltebb és múltunk iránt érdeklődő olvasó részéről érdekre és méltánylásra.

Budapest, 1878. június 1.

Heinrich Gusztáv.